

บทความวิจัย

การศึกษาสาเหตุและสภาพความขัดแย้งที่เป็นผลมาจากความเห็นต่างในหลักการอิสลามของ สังคมมุสลิมไทยในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้

มนูศักดิ์ โต๊ะเถื่อน*อิสมาแอ กาเต๊ะ**

*นักศึกษาระดับปริญญาเอกสาขาวิชาอิสลามศึกษา คณะวิทยาการอิสลาม มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์

**ดร. (อิสลามศึกษา) ผู้ช่วยศาสตราจารย์, อาจารย์ประจำหลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิตและหลักสูตรปรัชญาดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาอิสลามศึกษา
คณะวิทยาการอิสลาม มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาสาเหตุและสภาพความขัดแย้งที่เป็นผลมาจากความเห็นต่างในหลักการอิสลามของสังคมมุสลิมไทยในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้โดยใช้วิธีการศึกษาเชิงคุณภาพจากการศึกษาข้อมูลเอกสารที่เกี่ยวข้องและการสัมภาษณ์แบบเจาะลึกเกี่ยวกับสาเหตุและสภาพความขัดแย้งที่เป็นผลมาจากความเห็นต่างในสังคมไทยมุสลิมในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้ จากกลุ่มผู้ให้ข้อมูลหลัก (Key informant) จำนวน 27 คน จาก 9 กลุ่ม ๆ ละ 3 คน ประกอบด้วย ผู้ทรงคุณวุฒิจุฬาราชมนตรี คณะกรรมการกลางอิสลามแห่งประเทศไทย คณะกรรมการอิสลามประจำจังหวัด คณะกรรมการอิสลามประจำมัสยิด คณะกรรมการสถาบันหรือศูนย์วะสะฎียะฮ์ นักวิชาการมุสลิมในสถาบันอุดมศึกษา โต๊ะครูหรือเจ้าของสถาบันการศึกษาปอเนาะ ผู้บริหารโรงเรียนเอกชนสอนศาสนาอิสลาม และวิทยาการอิสลามศึกษาแบบเข้ม

ผลการวิจัยพบว่า สาเหตุของความเห็นต่างในหลักการอิสลามของสังคมมุสลิมไทยในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้ จำแนกออกเป็น 3 กลุ่มสาเหตุ คือ 1) ความแตกต่างด้านตัวบุคคล 2) ความแตกต่างด้านหลักฐาน และ 3) ความแตกต่างด้านการแสดงความเห็นและพบว่า ความเห็นต่างในหลักการอิสลามได้ส่งผลให้เกิดสภาพความขัดแย้งในสังคมไทยมุสลิม 2 ด้าน คือ ด้านการปฏิบัติตามหลักการศาสนา และด้านความเป็นเอกภาพของสังคม

คำสำคัญ: สาเหตุของความเห็นต่างในหลักการอิสลาม, สภาพความขัดแย้ง, สังคมมุสลิมไทยในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้

RESEARCH

*A Study of the Causes and Conditions of Conflict Resulting from Disagreement in Thai Muslim Society in Three Southern Border Provinces**ManoosakTouthern* Isma-iekatih*****Ph.D. Candidate. Islamic Studies. Faculty of Islamic Sciences, Prince of Songkla University, Pattani Campus****Asst. Prof. Dr. Faculty of Islamic Sciences, Prince of Songkla University, Pattani Campus***Abstract**

The objectives of this study to study the causes and conditions of conflicts resulting from the differences in Thai Muslim society in the three southern border provinces For such purposes, the qualitative methods were used by studying relevant documents and data and conducting in-depth interviews on the causes and conditions of conflict stemming from the disagreement in Muslim-Thai society in the three southernmost provinces. The 27 key informants from nine groups with three members each are represented by members of the Advisory Panel of the Shiekul Islam of Thailand, members of Islamic Committee of Thailand, members of Provincial Islamic Committee, members of Islamic Committee of masjids, executive members of Wasatiya institutions or centers, Muslim scholars in higher education institutions, instructors or proprietor of pondok educational institutions, administrators of private Islamic schools , intensive Islamic Studies lecturers and seminar speakers.

The results indicate that the causes for the differences of opinions about religious principles in Thai Muslim society in the three southern border provinces arise from 3 main causes: 1) personal differences 2) evidential differences; and 3) differences in expressing opinions. Meanwhile, the conflicts resulting from such disagreements have affected Thai-Muslim society in the three southernmost provinces in two important areas, namely, the practice of religious principles and the unity of society.

Keywords: causes for the differences of opinions about religious principles, conflicts resulting from the differences, Thai Muslim Society in Three Southern Border Provinces

บทนำ

ด้วยประชาชาติอิสลามเป็นประชาชาติที่มีหลักคำสอนแห่งความเป็นคุณลักษณะและคุณธรรม ปลอดภัยจากการใช้อารมณ์ใฝ่ต่ำและห้ามการแสดงพฤติกรรมสุดโต่งหรือหย่อนยาน มุสลิมทุกคนจึงต้องควบคุมตนเองให้มีสติและใช้ชีวิตอยู่บนหลักการอิสลามสายกลางโดยเฉพาะในเรื่องการการตัดสินใจและแสดงความคิดเห็น (Sālih ‘Abd al-‘Azīz Muhammad IbrāhīmĀl al-Shīkh, 2018: 11) และมีความตระหนักและรู้ตัวว่า ด้วยเหตุที่ อัลลอฮ์ ﷻ ได้ทรงสร้างมนุษย์ให้มีความแตกต่างและเลื่อมล้ำกัน ไม่ว่าจะเป็นในด้านโครงสร้างทางร่างกายหรือด้านศักยภาพทางความคิด จึงไม่อาจที่จะให้พวกเขามีความเห็นเหมือนกันได้อย่างสมบูรณ์แต่พระองค์ได้ทรงแต่งตั้งท่านเราะสูล ﷺ มาทำหน้าที่ชี้แนะพวกเขาสู่สัจธรรมเพื่อให้เกิดความเป็นเอกภาพและห้ามปรามความแตกแยก (‘Abd al-Salām al-Sulaymāniy, 1993: 143) ดังที่พระองค์ได้ตรัสไว้

﴿وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ تَفَرَّقُوا وَاخْتَلَفُوا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْبَيِّنَاتُ ۚ وَأُولَٰئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ﴾

(العمران: 105)

ความว่า “และพวกเจ้าจงอย่าเป็นเช่นบรรดาผู้ที่แตกแยก และขัดแย้งกันหลังจากที่บรรดาหลักฐานอันชัดแจ้งได้มายังพวกเขาแล้ว และชนเหล่านี้แหละสำหรับพวกเขา คือการลงโทษอันใหญ่หลวง”

(อาลิอิมรอน 3:105)

ความเห็นต่างหรือการมีทรรศนะต่างกันในการหลักการอิสลามถือเป็นเรื่องที่มีมานานแล้ว นับตั้งแต่ในยุคของท่านเราะสูล ﷺ และบรรดาเศาะหาบะฮ์ ﷺ ตลอดจนยุคต่างๆ เรื่อยมา โดยมีปัจจัยด้านบริบทสถานการณ์ บุคคลหรือแม้แต่กลุ่มในแต่ละช่วงเวลาที่แตกต่างกัน (‘Abd al-Salām al-Sulaymāniy, 1993: 144) เช่นเดียวกับความเห็นต่างในเรื่องหลักการศาสนาที่กำลังเกิดขึ้นอยู่ในโลกปัจจุบันโดยปัจจัยด้านสื่อสารมวลชนและเทคโนโลยีเข้ามามีบทบาทในการนำเสนอคำสอนอิสลามและอำนวยความสะดวกให้อาจารย์และนักวิชาการมุสลิมจำนวนมาก รวมถึงในสังคมมุสลิมไทยในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้สามารถนำเสนอหลักการอิสลามและแสดงความคิดเห็นในประเด็นศาสนาได้อย่างง่ายดายและรวดเร็ว และมีทั้งข้อมูลที่เห็นพ้องกันซึ่งทุกฝ่ายต่างยอมรับและน้อมนำไปปฏิบัติ และข้อมูลที่มีความเห็นต่างกัน ซึ่งอาจเป็นตัวเลือกให้ผู้เรียนหรือผู้ปฏิบัติตามได้นำไปปฏิบัติใช้ตามความสะดวกหรือตามความเหมาะสม นอกจากบางประเด็นที่มีความเห็นต่างกันและผู้นำเสนอคำสอนอิสลามบางคนหรือบางกลุ่มไม่ตระหนักต่อมารยาทในการแสดงความเห็น ทำให้การนำเสนอความเห็นเป็นไปอย่างสุดโต่ง ใช้ถ้อยคำเสียดสีหรือคำพูดรุนแรงจึงเป็นเหตุให้เกิด

ความไม่พอใจกันระหว่างผู้เห็นต่างและผู้ปฏิบัติตาม หรือถึงขั้นทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างพี่น้องผู้ศรัทธาห่างเหินกัน เกิดการแบ่งกลุ่ม แบ่งพวก จนกระทั่งนำไปสู่ความแตกแยกในสังคมมุสลิม

การแสดงความเห็นต่างในลักษณะดังกล่าวจึงถือเป็นหนึ่งสาเหตุสำคัญที่ส่งผลให้เกิดความขัดแย้งในสังคมมุสลิมในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้ ดังที่คณะกรรมการอิสลามประจำมัสยิด คณะกรรมการอิสลามประจำจังหวัด คณะกรรมการกลางอิสลามแห่งประเทศไทย และผู้ทรงคุณวุฒิจุฬาราชมนตรีในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้¹ได้ให้ความเห็นเกี่ยวกับประเด็นความขัดแย้งที่เป็นผลมาจากความเห็นต่างในหลักการอิสลามไว้ว่า สาเหตุสำคัญเกิดจากการขาดความรู้และความเข้าใจที่ถูกต้อง ขาดมารยาทในการแสดงความเห็นต่าง มีการแสวงหาผลประโยชน์ให้ตนเอง มีพฤติกรรมสุดโต่งบางคนชอบสร้างความสนใจและจุดเด่นในสังคม ออกข้อวินิจฉัยที่ขัดแย้งต่อหลักการอิสลาม โดยเฉพาะการยึดติดกลุ่ม (ตะอัสศุบ) ซึ่งเป็นเหตุให้ปิดกั้นตนเองจากการรับฟังความเห็นต่าง และที่น่าเป็นห่วงอย่างยิ่ง คือ การสร้างมัสยิด² หลัง ในชุมชนเดียวกัน เนื่องจากไม่สามารถยอมรับและปฏิบัติศาสนกิจร่วมกันได้ เช่น ความเห็นต่างในเรื่องการอ่านบิสมิลลาฮ์เสียงดังหรือเสียงค่อยในการเริ่มต้นสุเราะฮ์ฟาติหะฮ์ในละหมาดยามค่ำคืน การอ่านดุอาอ์กุนุตในละหมาดศุบห์ การยึดถือจำนวนเราะกะอะฮ์ในละหมาดตะรอเวียะห์ การลูบหน้าหลังเสร็จสิ้นจากการให้สลามในละหมาด การอ่านดุอาอ์และบทวิร็ดพร้อมกับญะมาอะฮ์หลังละหมาด การกำหนดวันอีตอัลฟิฏริและอีตอัลอฎฮา การดุอาอ์หลังจากการละหมาดญะนาซะฮ์ การละหมาดฆออิบ การทำบุญให้ผู้เสียชีวิตและการกิจกรรมเมาลิดนบีนบีที่บางท่านได้ให้ความเห็นว่า

“ปัญหาที่ยังคงเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง คือ การไม่ปฏิบัติตามสำนักจุฬาราชมนตรี เช่น การออกอีด การบวช มีการขัดแย้งอยู่เรื่อยๆ เช่น จำนวนละหมาดตะเราะเวียะห์ ที่เวลาก่อนเราะมะฎอนก็จะมึนมาเป็นประเด็นบรรยายและอ้างว่าอันไหนดีอันไหนไม่ดี นอกจากนี้ ในบางพื้นที่ก็มีอ่านกุนุตกับไม่อ่านกุนุต อ่านบิสมิลลาฮ์ดังกับไม่ดัง การลูบหน้ากับไม่ลูบหน้า และบางพื้นที่ก็มีการขัดแย้งระหว่างดุอาอ์กับไม่ดุอาอ์ญะมาอะฮ์ อะไรทำนองนี้” (กรรมการกลางอิสลามแห่งประเทศไทย, ผู้ให้สัมภาษณ์, 25 มกราคม 2564)

“ในเรื่องความขัดแย้งนี้ก็มีปัญหาที่พูดกันอยู่เสมอ เช่น ในเรื่องการทำบุญให้คนตาย บางคนบอกว่าไม่มี บางคนว่ามี หรือแม้กระทั่งการละหมาดศุบห์เหมือนกัน บางคนก็แบบเดิมมีดุ

1 คณะกรรมการอิสลามประจำมัสยิด, ผู้ให้สัมภาษณ์, 25 มกราคม 2564; คณะกรรมการอิสลามประจำจังหวัด, ผู้ให้สัมภาษณ์, 25 มกราคม 2564; คณะกรรมการกลางอิสลามแห่งประเทศไทย, ผู้ให้สัมภาษณ์, 25 มกราคม 2564; และผู้ทรงคุณวุฒิจุฬาราชมนตรี, ผู้ให้สัมภาษณ์, 25 มกราคม 2564.

อาอี บางคนบอกว่าไม่มีเพราะการละหมาดเป็นคัวออยู่แล้ว ให้ยกมัยยิตไปฝังได้เลย”
(กรรมการกลางอิสลามประจำจังหวัด, ผู้ให้สัมภาษณ์, 25 มกราคม 2564)

และบางท่านกล่าวว่า

“ปัญหาความขัดแย้งที่เกิดขึ้นในพื้นที่ บางครั้งเพราะความตะแคง การยึดติดมัยยิต และบางครั้งก็ไปว่าอีกฝ่ายหนึ่ง ซึ่งไม่ถูกต้อง โดยไม่อ้างหลักฐาน ปัญหาส่วนใหญ่เป็นเรื่องคิลาฟียาตเช่น การอ่านบิสมิลลาฮฺเบา การอ่านค้อย หรือไม่อ่านเลย ซึ่งในสามจังหวัดก็มีการทำมัยยิต ทำที่ละหมาดใหม่แยกกันเลย และบางครั้งก็ต้องการทำตัวเด่นก็มี” (กรรมการอิสลามประจำมัยยิต, ผู้ให้สัมภาษณ์, 25 มกราคม 2564)

ด้วยเหตุนี้ งานวิจัยจึงมุ่งศึกษาสาเหตุและสภาพความขัดแย้งที่เป็นผลมาจากความเห็นต่างในหลักการอิสลามของสังคมมุสลิมไทยในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้โดยคาดหวังว่า ผลการศึกษาสามารถเป็นสารสนเทศให้ผู้นำและกรรมการบริหารองค์กรศาสนาอิสลาม นักวิชาการมุสลิม และดาอีย์หรือผู้นำเสนอคำสอนอิสลามใช้เป็นข้อมูลสำคัญในการป้องกันและหาแนวทางจัดการความขัดแย้งที่เป็นผลมาจากความเห็นต่างในสังคมไทยมุสลิมในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้ต่อไป

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

เพื่อศึกษาสาเหตุและสภาพความขัดแย้งที่เป็นผลมาจากความเห็นต่างในหลักการอิสลามของสังคมมุสลิมไทยในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้

วิธีดำเนินการวิจัย

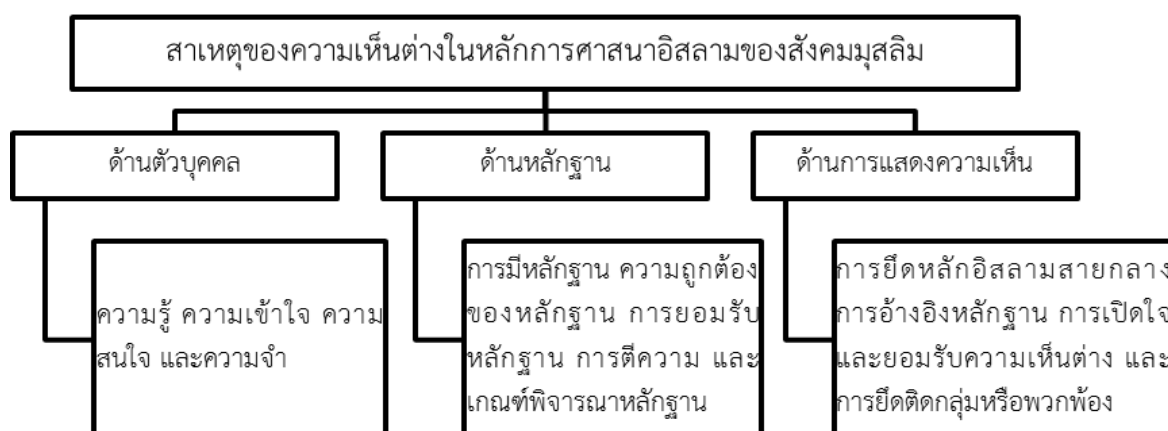
ผู้วิจัยใช้วิธีการวิจัยเชิงคุณภาพ เพื่อศึกษาสาเหตุและสภาพความขัดแย้งที่เป็นผลมาจากความเห็นต่างในหลักการอิสลามในสังคมไทยมุสลิมในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้ โดยศึกษาเอกสารที่เกี่ยวข้องและสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลหลัก (Key informant) จำนวน 27 คนจาก 9 กลุ่มๆ ละ 3 คน ประกอบด้วยผู้ทรงคุณวุฒิ จุฬาราชมนตรี คณะกรรมการกลางอิสลามแห่งประเทศไทย คณะกรรมการอิสลามประจำจังหวัด คณะกรรมการอิสลามประจำมัยยิต คณะกรรมการสถาบันหรือศูนย์วะสะฎียะฮฺ นักวิชาการมุสลิมในสถาบันอุดมศึกษา โต๊ะครูหรือเจ้าของสถาบันการศึกษาปอเนาะ ผู้บริหารโรงเรียนเอกชนสอนศาสนาอิสลาม และวิทยากรอิสลามศึกษาแบบเข้มโดยเจาะจงผู้มีประสบการณ์สอนและการทำงานภาคสังคมในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้ไม่น้อยกว่า 10 ปี จำแนกเป็นจังหวัดปัตตานี 9 คน จังหวัดยะลา 9 คน และจังหวัดนราธิวาส 9 คน และใช้เทคนิคการคัดเลือกตัวอย่างแบบก้อนหิมะหรือแบบลูกโซ่ (Snow Ball or Chain Sampling) โดย

เริ่มจากการค้นหาตัวอย่างที่ตรงกับเกณฑ์ในการวิจัยคล้าย ๆ กับการถามว่า “ใครมีความรู้ในเรื่องนี้มากที่สุด” เมื่อได้ข้อมูลแล้ว ผู้วิจัยจึงสอบถามตัวอย่างถัดไป (ประไพพิมพ์ สุธีสินนท์ และประสพชัย พสุนนท์, 2559: 37-38) จนกระทั่งได้กลุ่มตัวอย่างครบตามจำนวนที่ต้องการ และวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพ โดยใช้เทคนิคการจำแนกชนิดข้อมูล (Typological Analysis) ในระดับจุลภาค ด้วยวิธีการวิเคราะห์คำหลักเพื่อจัดกลุ่มคำ (Domain Analysis) ดังที่เอ็ดมุนด์ หลินเจริญ (2555: 18-19) ได้กล่าวว่า การวิเคราะห์คำหลัก เป็นการจำแนกจัดกลุ่มคำชุดหนึ่งให้อยู่ร่วมกัน หรืออยู่ภายใต้คำอีกชุดหนึ่ง โดยอาศัยความสัมพันธ์บางอย่างของคำแต่ละคำ และนำเสนอผลการศึกษาในรูปแบบตารางวิเคราะห์คำหลักจำแนกตามประเด็นข้อคำถาม

ผลการวิจัย

จากการศึกษาเอกสาร วรรณกรรม และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง โดยอ้างอิงอัลกุรอานอัลหะดีษ และตัวอย่างสาเหตุของความเห็นต่างที่เคยเกิดขึ้นในประวัติศาสตร์อิสลามเพื่อให้เกิดความเข้าใจอย่างครอบคลุม นับตั้งแต่ยุคของท่านเราะสูล ﷺ ยุคของเศาะหาบะฮ์และตาบิอิน ยุคของฟุเกาะฮ์ และยุคของนักวิชาการอิสลามร่วมสมัย (‘Abdal-FattāhAbūGhaddāh, 1986; TāhāJābirFayyādal-‘Ulwāniy, 1992; ‘Āqil Muhammad al-Maqtāriy, 1993; ‘Abdal-Salāmal-Sulaymāniy, 1993; Muhammad ‘Aawwāmah, 2007; ‘Abdullāh bin ‘Abdal-Musinal-Turakiy, 2010; TāhāJābirFayyādal-‘Ulwāniy, 2017) และจากการสัมภาษณ์แบบเจาะลึก (In-depth interview) เกี่ยวกับสาเหตุของความเห็นต่างในสังคมไทยมุสลิมในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้และใช้เทคนิคการจำแนกชนิดข้อมูล (Typological Analysis) ในระดับจุลภาค ด้วยวิธีการวิเคราะห์คำหลักเพื่อจัดกลุ่มคำ (Domain Analysis) ผู้วิจัยสามารถจำแนกสาเหตุของความเห็นต่างออกเป็น 3 ด้าน ดังแผนภูมิต่อไปนี้

แผนภูมิที่ 1 แสดงการจัดกลุ่มข้อมูลสาเหตุของความเห็นต่างในอิสลาม

จากภาพแผนภูมิที่ 1 อธิบายได้ว่า เมื่อวิเคราะห์เอกสารและจัดกลุ่มข้อมูลสาเหตุของความเห็นต่างในหลักการอิสลามสามารถจำแนกออกเป็น 3 ด้านดังนี้

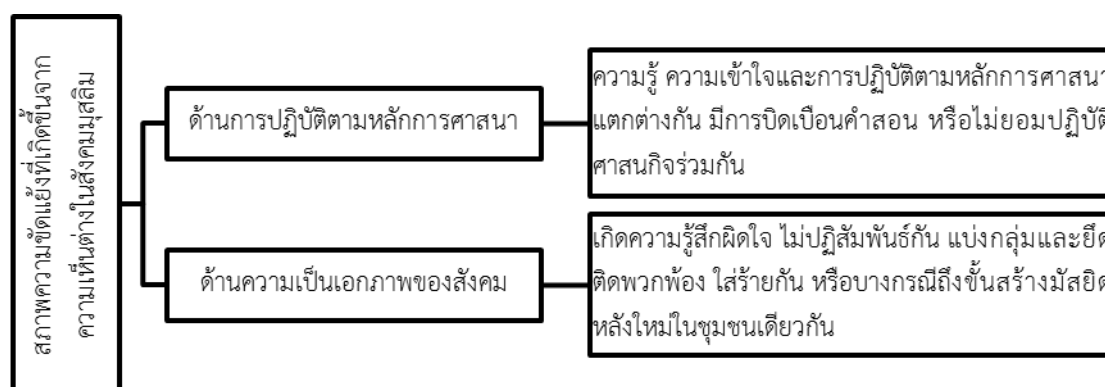
1) ด้านตัวบุคคล ได้แก่ ภูมิหลังด้านการศึกษาที่แตกต่างกัน ทำให้มีความรู้ ความเข้าใจ ความสนใจ และความจำแตกต่างกัน หรือบางคนไม่ได้รับการศึกษา แต่ยึดถือประสบการณ์และความรู้ที่ได้จากการสืบทอดจนกลายเป็นความเคยชินและไม่สามารถยอมรับความเห็นต่างได้

2) ด้านหลักฐาน ได้แก่ การมีหลักฐานสนับสนุนความคิดเห็นของตนเอง ไม่ว่าจะเป็นหลักฐานจากอัลกุรอาน อัลหะดีษ หรือแม้แต่พระชนะของปวงปราชญ์ ความถูกต้องของหลักฐานที่อ้างอิง การยอมรับให้เป็นหลักฐาน และเกณฑ์ในการพิจารณาหลักฐาน รวมถึงนำเสนอหลักฐานเชิงเหตุผลจากการตีความเข้าใจตัวบทคำสอน หรือพระชนะหรือคำพูดของผู้สอนศาสนาแตกต่างกัน และ

3) ด้านการแสดงความเห็น ได้แก่ การนำเสนอความเห็นโดยยึดหลักอิสลามสายกลาง การอ้างอิงสายรายงาน การเปิดใจยอมรับความเห็นต่าง และการยึดติดกลุ่มหรือพวกพ้อง ทั้งนี้หากเป็นความเห็นบนแนวทางวะสะฎียะฮ์มีวิทย์ปัญหาและมารยาทที่ดีงาม ก็จะไม่เกิดการเคาะพและให้เกียรติกัน ในทางตรงกันข้าม หากเป็นความเห็นเชิงอคติหรือยึดติดกลุ่ม โดยไม่สนใจความถูกต้อง ก็จะทำให้ความเห็นต่างกลายเป็นเรื่องผิดใจ เกิดความเกลียดชังและความแตกแยก เนื่องจากการใช้คำพูดรุนแรง เสียดสี ตีเตียน การกล่าวหาบิดอะฮ์ หรือคำพูดที่ชักจูงสู่ความแตกแยก เช่น ตั้งชื่ออีกฝ่ายว่า “กลุ่มเก่า” หรือ “กลุ่มใหม่” “พวกวะฮะบีย์” หรือ “พวกบิดอะฮ์” เป็นต้น

และจากผลการศึกษาความเห็นเกี่ยวกับสภาพความขัดแย้งที่เกิดขึ้นจากความเห็นต่างในเรื่องหลักการศาสนาของสังคมมุสลิมในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้ พบว่า ในภาพรวมความเห็นต่างนั้นได้ส่งผลกระทบต่อสังคมมุสลิม 2 ด้าน ดังแผนภูมิต่อไปนี้

แผนภูมิที่ 2 แสดงสภาพความขัดแย้งที่เกิดขึ้นจากความเห็นต่างในสังคมมุสลิม

จากภาพแผนภูมิที่ 2 สามารถอธิบายได้ว่า สภาพความขัดแย้งที่เกิดขึ้นจากความเห็นต่างในสังคมมุสลิมในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้ 2 ด้านคือ

1) ด้านการปฏิบัติตามหลักศาสนา เช่น มีความรู้ ความเข้าใจหลักศาสนาแตกต่างกัน หรือบางครั้งมีการตีความเข้าใจบิดเบือนไปจากตัวบทหรือหลักฐาน มีการตั้งเงื่อนไขบางอย่างให้ตอบสนองความเห็นของฝ่ายตนเองเพื่อยอมรับการเป็นผู้นำปฏิบัติอียะฮฺ ปฏิเสธการปฏิบัติตามผู้นำ ถึงแม้ว่าบางกรณีความเห็นต่างนั้นก็ไม่สามารถหาข้อสรุปได้ หรือบางครั้งมองว่าการปฏิบัติที่ต่างต่างนั้นไม่ใช่เรื่องหลักศาสนา จึงไม่ให้ความสนใจกับความเห็นต่าง และ

2) ด้านความเป็นเอกภาพของสังคมเช่น เกิดความรู้สึกผิดใจและไม่สบายใจต่อผู้เห็นต่าง มีการทะเลาะเบาะแว้งกัน ตัดความสัมพันธ์กันระหว่างสมาชิกในครอบครัวเครือญาติมิตรสหาย หรือไม่ปฏิสัมพันธ์กันระหว่างสมาชิกในสังคมไม่สามารถยอมรับหรือปฏิบัติศาสนกิจร่วมกันได้ มีการแบ่งกลุ่ม หรือแยกมัสยิดนำเสนอความเห็นต่างกันโดยยึดติดกลุ่มและพรรคพวกของตนเอง ตราหน้าหรือให้ชื่อฝ่ายผู้เห็นต่างจากตนด้วยฉายาหรือชื่อกลุ่มหรือใส่ร้ายฝ่ายผู้เห็นต่างว่าเป็นพวกปฏิบัติอกนอกหลักศาสนาอิสลาม

อภิปรายผล

ผู้วิจัยสามารถอภิปรายผลการวิจัย โดยจำแนกผลการศึกษา ดังนี้

1) ผลการศึกษาสาเหตุของความเห็นต่างที่ทำให้เกิดความขัดแย้งในสังคมไทยมุสลิมในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้ แสดงให้เห็นว่า มีความคล้ายคลึงกับสาเหตุของความเห็นต่างในยุคของท่านเราะสูลﷺ บรรดาเศาะฮาบะฮฺ และบรรดาอุละมาอ์ก่อนหน้าในประวัติศาสตร์อิสลาม ซึ่งส่วนใหญ่เกิดจากความแตกต่างด้านความรู้ความเข้าใจของบุคคล การตีความเข้าใจ ความจำ หรือหลักฐานที่ยึดถือต่างกัน ตลอดจนวิธีการนำเสนอความเห็นต่าง สอดคล้องกับความเห็นของผู้ให้ข้อมูลหลักซึ่งได้กล่าวไว้ว่า

“หากเราพูดถึงสาเหตุของความเห็นต่างเกิดขึ้นจากอะไรแล้วความจริงในยุคของเศาะฮาบะฮฺ ก็มีเกิดขึ้นแล้วเพราะแต่ละคนมีความรู้ไม่เหมือนกันและไม่เท่ากันตรงนี้เองก็เป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดความเห็นต่างแต่ข้อสังเกตว่าพวกเขามีทางออกและไม่มีความขัดแย้งกัน ในขณะที่ความเห็นต่างในพื้นที่บ้านเรากลับมีความขัดแย้งเกิดขึ้น เนื่องจากการยึดติดความเคยชินที่เคยปฏิบัติมาแต่เดิมและถึงแม้ว่าจะรู้อยู่แล้วว่าแต่ละคนมีการปฏิบัติและมีเหตุผลต่างกันแต่ที่มามีความขัดแย้งกันมาทะเลาะกันก็เพราะผู้รู้บางคนมุ่งประเด็นที่มีความเห็นต่างและชวนทะเลาะยึดติดกลุ่มนิยมกล่าวหาคนอื่นว่าไม่ถูกต้องของตนเองถูกฝ่ายเดียวหรือกล่าวสั้นๆว่าคนอื่นทำบิดอะฮฺซึ่งความจริงแล้วควรอธิบายเสริมด้วยว่าเพราะอะไร”
(ผู้ทรงคุณวุฒิจุฬาราชมนตรี (ช) ,ผู้ให้สัมภาษณ์ ,4 สิงหาคม 2565)

หากแต่บางสาเหตุที่เคยเกิดจากความรู้อย่างเดียวและความเข้าใจของบุคคลต่างกันในอดีตนั้น บางประเด็นก็มีการเปลี่ยนแปลงเป็นการยอมรับและเปิดใจรับฟังความเห็นต่างได้ เพราะผู้สอนเริ่มให้ความรู้และความเข้าใจ ทัศนคติต่าง ๆ มากยิ่งขึ้น และผู้เรียนก็เริ่มคุ้นชินกับความเห็นต่าง จึงไม่นำมาเป็นประเด็นสร้างความขัดแย้ง สอดคล้องกับความเห็นของท่านอื่นที่ว่า

“ความจริงแล้วในอดีตมีประเด็นความขัดแย้งอยู่ก่อนแล้วแต่ไม่ได้มีการนำมาเป็นประเด็นในการแสดงความเห็นต่างกันจนกระทั่งมีคนเรียนมากขึ้นมีคนจบจากต่างประเทศก็เริ่มมีการแสดงความเห็นต่างกันและเกิดความขัดแย้งแต่ในปัจจุบันก็ลดลงแล้วเพราะมีความคิดที่ว่าต่างคนต่างทำใครเชื่ออย่างไรก็ปฏิบัติตามที่ตนเชื่อแบบนั้นและเหตุผลที่ความขัดแย้งลดลงอาจเกิดจากหลายสาเหตุเช่น 1) มีการเรียนรู้มากขึ้น ผู้รู้ศาสนาเองก็นำเสนอประเด็นที่เห็นต่างกันโดยอ้างหลักฐานและเหตุผลของผู้เห็นต่างทั้งสองฝ่าย คนทั่วไปจึงได้รับความรู้มากขึ้น จนกระทั่งมองว่าเรื่องความแตกต่างนี้เป็นเรื่องปกติ 2) เริ่มมีการยอมรับความเห็นต่างมากขึ้น เคารพและให้เกียรติกัน เช่นเดียวกับประเด็นการตะอวะฮ์ในอดีต ซึ่งปัจจุบันก็ถือเป็นเรื่องที่สังคมยอมรับได้แล้ว และ 3) เกิดความคุ้นชินกับการเห็นการปฏิบัติที่แตกต่างกัน จึงยอมรับความต่างนั้นได้โดยปริยาย ซึ่งเวลาได้คลี่คลายปัญหาต่าง ๆ เอง” (คณะกรรมการอิสลามประจำจังหวัด (ข), ผู้ให้สัมภาษณ์, 20 กรกฎาคม 2565)

ผู้วิจัยมีความเห็นว่า ส่วนหนึ่งเกิดจากผู้นำเสนอความเห็นต่างขาดความเข้าใจเกี่ยวกับแนวทางอิสลามสายกลาง จึงทำให้ไม่สามารถเผชิญหน้ากับความเห็นต่างได้อย่างถูกต้องและมีความเหมาะสม สอดคล้องกับความเห็นที่ว่า

“เพราะผู้เห็นต่างขาดความเข้าใจเกี่ยวกับวะสะฎียะฮ์จึงทำให้ไม่เคารพความเห็นต่างมองความเห็นต่างเป็นเรื่องที่ผิดส่งผลให้ความรู้และทัศนคติไม่ถูกต้องไม่เข้าใจความยืดหยุ่น แม้กระทั่งผู้นำบางคนก็คิดว่าการผูกมัดกับมัซฮับเป็นเรื่องจำเป็นจนนำไปสู่การตะอัสศุบถึงแม้ว่าจะรู้ว่ามันขัดแย้งกับหะดีษนบีก็ตามทำให้เกิดการตามอย่างตาบอดและถือเป็นเรื่องน่าตำหนิถึงแม้เดิมทีจะมองว่าความเห็นต่างเป็นเรื่องที่เมตตาจนกระทั่งว่าไม่เข้าใจว่าความเห็นต่างคืออะไรไม่ยอมรับตำราอื่นยึดถือตำราเฉพาะยึดมัซฮับตะอัสศุบและมองว่าตนเองถูกต้องของคนอื่นเป็นเรื่องที่ยอมรับไม่ได้” (คณะกรรมการสถาบันหรือศูนย์วะสะฎียะฮ์ (ก), ผู้ให้สัมภาษณ์, 13 ตุลาคม 2564)

2) สภาพความขัดแย้งที่เป็นผลมาจากความเห็นต่างในสังคมไทยมุสลิมในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้ แสดงให้เห็นว่า ผลของความขัดแย้งได้ทำให้ผู้ศรัทธามีการปฏิบัติตามหลักศาสนาแตกต่างกันและขาดความเป็นเอกภาพในสังคม เช่น ความเห็นต่างเกี่ยวกับการอ่านดุอาอ์กุนุตในละหมาดศุบห์ การอ่านบิสมิลลาฮ์เสียงดังหรือเสียงค่อยในการนำละหมาดกลางคืน การลูบหน้าหลังเสร็จสิ้นจากการให้สลามในการละหมาดการยึดถือจำนวนเราะกะอะฮ์ในละหมาดตะรอเวียะห์การจัดงานเมาลิดนบี และในประเด็นอื่น ๆ โดยเฉพาะผลความเห็นต่างในเรื่องการกำหนดวันอีตอัลฟิฏริและอีตอัลอฎฮา ได้ส่งผลกระทบต่อทัศนคติของเพื่อนชาวต่างศาสนิกอีกด้วย เนื่องจากความเห็นต่างและการไม่ยอมรับความเห็นขององค์กรบริหารกิจการศาสนาอิสลามในประเทศ ทั้งที่ความจริงแล้ว สำนักจุฬาราชมนตรีตามความเห็นของผู้วิจัย ถือว่าเป็นองค์กรสูงสุดของสังคมมุสลิมไทยในเรื่องการให้ชื่อยุติหรือให้ทางออกแก่สังคมมุสลิม โดยเฉพาะเมื่อการตัดสินให้คำประกาศหรือข้อชี้ขาดของสำนักจุฬาราชมนตรีในแต่ละครั้ง เกิดจากความเห็นร่วมกันระหว่างจุฬาราชมนตรีกับผู้ทรงคุณวุฒิจุฬาราชมนตรีหรือผู้เกี่ยวข้อง สมควรที่ทุกฝ่ายจะนำไปเป็นแนวทางในการลดหรือยุติความขัดแย้ง ดังที่ผู้ให้ข้อมูลบางท่านได้ให้ความเห็นในเรื่องนี้ว่า

“กรณีนี้ เป็นประเด็นใหญ่มาก เพราะมันมีผลกระทบต่อสังคมในวงกว้าง การเห็นภาพของพี่น้องมุสลิมที่ออกอีตไม่ตรงกันมันเป็นเรื่องที่น่าอนาถใจ อยู่ในประเทศเดียวกัน แต่ออกอีตคนละวัน โดยเฉพาะเราเป็นมุสลิมชนกลุ่มน้อยในประเทศนี้ แล้วคนศาสนาอื่นเขามองอิสลามว่าเป็นอะไรกัน มันมีก๊วก ถึงขนาดบางคนแตกแยก ขัดแย้ง แม้กระทั่งว่าบางที่ มัชฮับเดียวกัน กลุ่มเดียวกัน และอ้างพวกสุนนะฮ์เดียวกัน หลายครั้งหลายคราวจะยึดถือคนละหลักการกัน ออกอีตไม่พร้อมกัน เข้าอีตไม่พร้อมกัน นำไปสู่การขัดแย้ง” (คณะกรรมการสถาบันหรือศูนย์วะสะฎียะฮ์ (ช), ผู้ให้สัมภาษณ์, 6 พฤศจิกายน 2564)

ด้วยเหตุนี้ การคำนึงถึงวิธีการและรูปแบบในการนำเสนอหลักศาสนาท่ามกลางความเห็นต่าง โดยคำนึงถึงมารยาทในการเห็นต่าง เคารพความเห็นต่าง มีวิธีการและรูปแบบที่เหมาะสมในการนำเสนอความเห็นต่าง เพื่อรักษาภาพลักษณ์ที่ดีของอิสลามและสังคมมุสลิมในประเทศไทย ถือเป็นเรื่องที่สำคัญอย่างยิ่ง ดังข้อเสนอแนะของบางท่านที่ว่า

“ประเด็นความเห็นต่าง ยอมรับความต่าง และเรื่องของการคำนึงผลกระทบ ในแต่ละประเด็นที่เกี่ยวกับต่างศาสนิกนี้มันมีอะไรบ้าง อยากให้คำนึงด้วย เพราะภาพลักษณ์ของอิสลามจะเป็นอย่างไร เราทะเลาะกันเองจนภาพลักษณ์ของอิสลามเสียหาย เพราะเราอยู่กันต่างศาสนิก อย่าลืมตรงนั้นด้วย จะทะเลาะ จะเถียงจะโต้ จะว่าอะไรยังไงต้องดูผลกระทบ

ด้วย คู่มือรอบด้าน” (นวิชาการมุสลิมในสถาบันอุดมศึกษา (ข), ผู้ให้สัมภาษณ์, 12 ตุลาคม 2564)

และจากผลการศึกษา พบว่า ความเห็นต่างที่เป็นผลทำให้เกิดความขัดแย้งส่วนใหญ่เกี่ยวข้องกับประเด็นปลีกย่อยที่ไม่มีหลักฐานชัดเจน หรืออาจมีหลักฐานชัดเจนแต่ฝ่ายผู้มีความเห็นต่างไม่สามารถยอมรับความเห็นต่างได้ จึงส่งผลกระทบต่อสังคมมุสลิมทั้งในเชิงบวกและเชิงลบ สอดคล้องกับความเห็นของดั่งที่ ‘Āqil Muhammad al-Maqtariy (1993: 67) ได้เคยกล่าวถึงความเห็นต่างเชิงลบว่า เป็นความเห็นต่างที่น่าตำหนิ ทำให้เกิดความขัดแย้ง เกิดการแตกกลุ่ม และการยึดติดพวกพ้อง เช่นเดียวกับที่ ‘Abdullāh bin ‘Abd al-Musin al-Turakiy (2010: 67-68) กล่าวว่า ความเห็นต่างเชิงลบ ส่งผลให้เกิดช่องว่างในสังคมมุสลิม มีการยึดติดพวกพ้อง คลั่งไคล้พรรคนะ จนกระทั่งไม่ยอมละหมาดตามกัน ถึงแม้จะอยู่ในมัสยิดเดียวกัน และถึงแม้พวกเขาจะอ้างว่ามีแนวทางในการยึดถือต่างกัน แต่ก็ไม่สามารถยอมรับฟังและเคารพความเห็นต่างได้ บางคนแยกตัวละหมาดเพียงลำพัง ไม่ละหมาดร่วมกับญะมาอะฮ์ เสมือนว่าพวกเขานับถือศาสนาต่างกัน ซึ่งอาจกล่าวได้ว่าสาเหตุสำคัญมาจากการขาดความรู้ ปฏิบัติต่อกันด้วยความอธรรม และปฏิบัติตนตามอารมณ์ สอดคล้องกับความเห็นของ TāhāJābirFayyād al-‘Ulwāniy (2017: 59-60) กล่าวว่า ความแตกแยกอันเนื่องมาจากความเห็นต่างและความตึงเครียดของพวกเขานี้เอง เป็นสาเหตุสำคัญที่ส่งผลต่อความเป็นเอกภาพของมนุษยชาติ และเป็นบทเรียนสำคัญที่เคยเกิดขึ้นในอดีต ถึงแม้ในปัจจุบันจะมีกลุ่มแนวคิดที่เห็นด้วยกับการอ้างหะดีษซึ่งไม่มีที่มา (ลา อัศละ ละฮู) ที่ว่า “ความเห็นต่างในประชาชาติของฉัน คือ ความเมตตา”² โดยให้เห็นผลว่า ความเห็นต่างเป็นเรื่องที่อนุญาต ทั้งที่ในความจริงแล้ว พระองค์ได้ทรงสั่งใช้ให้พวกเขาฟังพาวาอัยกัน หากแต่ความแตกต่างระหว่างพวกเขาเป็นเพียงความหลากหลายเฉพาะในเรื่องการสร้างของพระองค์ และทรงเตือนให้ระวังความหายนะดังที่เคยเกิดขึ้นกับประชาชาติก่อนหน้านี้

อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยพบว่าความเห็นต่างในบางประเด็นก็อาจส่งผลดีเชิงบวกในแง่ของการนำมาปรับใช้ในสถานการณ์และบริบทที่เปลี่ยนแปลงไปจากอดีต ทำให้เกิดความรู้ใหม่และการประยุกต์ใช้อย่างเหมาะสม โดยเฉพาะประเด็นปลีกย่อยที่ไม่มีหลักฐานชัดเจน ดังที่ Muhammad ‘Aawwāmah (2007: 28) มีความเห็นว่า ข้อชี้ขาดในศาสนบัญญัติอิสลามในประเด็นปัญหาที่เป็นเรื่องปลีกย่อย ถือเป็นเรื่องที่ศาสนาอนุโลมและยอมรับให้สามารถใช้สติปัญญาในการวิเคราะห์หรือวินิจฉัยโดยอ้างหลักฐานและหลักการ

²ผู้วิจัย พบว่า หะดีษ ((اِخْتِلَافٌ أُمَّتِي رَحْمَةٌ)) ความว่า “ความเห็นต่างในประชาชาติของฉัน คือ ความเมตตา” ในบันทึกของ al-Sayuti ใน Tadrib al-Rawiy เล่มที่ 2/167 กล่าวว่า เป็นหะดีษที่มีสถานะอ่อน (ضعيف) และในบันทึกของ al-AlBaniy ใน Daif al-Jami’ เล่มที่ 230 กล่าวว่า เป็นหะดีษที่กำกวม (موضوع), และใน Tafsir al-Fatihahwa al-Baqarah ของ Ibn ‘Uthaymin เล่มที่ 2/272 กล่าวว่า ไม่ถือเป็นหะดีษที่ถูกต้อง (لا صحة له) สืบค้นจาก <https://dorar.net/hadith> (5 ก.ค. 2564)

สมเหตุสมผลในการให้ข้อตัดสินได้ นับตั้งแต่ช่วงเวลาของบรรดาเศาะฮาบะฮ์ ยุคการปกครองของท่านอุมัยร อุมัร อุษมานอลี และบรรดาเศาะฮาบะฮ์ เช่น อุบัย บิน กะอ์บิบนุ อับบาสอิบนุ มัสฮูด เรื่อยมาจนกระทั่งถึง ยุคตาบิอิน บรรดาปวงปราชญ์อิสลาม นักกฎหมายอิสลาม และนักวิชาการอิสลามในทุกวันนี้ เช่นเดียวกับ ความเห็นของ Jalāl al-Dīn ‘Abd al-Rahmān al-Sayūtiy (2006: 25) กล่าวว่า ความเห็นต่างของบรรดา มัซฮับ (สำนักกฎหมาย) ในเรื่องเกี่ยวกับหลักการอิสลามนั้น ถือเป็นความโปรดปรานอันยิ่งใหญ่ และเป็นความ ดีอย่างมากมาย ถือเป็นมีความลับอันสุภาพและบรรดาผู้รู้ต่างก็เข้าใจความเห็นต่างนั้น ขณะที่บรรดาคนเขลา ส่วนใหญ่จะไม่เข้าใจเรื่องนี้ จนกระทั่งว่าพวกเขาบางคนกล่าวว่า ท่านเราะฮ์ลุล ได้้นำหลักการศาสนา มาเผยแพร่หลักการเดียว แล้วแนวทางมัซฮับ (สำนักกฎหมาย) ทั้งสี่มาจากที่ไหน และเป็นเรื่องน่าแปลกใจอีก เช่นกันที่มีคนพยายามมุ่งจะเจาะลึกรายละเอียดของบางมัซฮับเพื่อนำไปลดทอนคุณค่าของมัซฮับที่เขาไม่เห็น ด้วย และพยายามทำให้แนวคิดนั้นตกไป ทั้งที่อาจเป็นไปได้ว่า เขาได้ทำให้เกิดการทะเลาะเบาะแว้งระหว่าง บรรดาคนเขลา กลายเป็น การยึดติดมัซฮับและความเห็นของตนเอง ซึ่งในความเป็นจริงแล้ว ความเห็นต่างใน ประเด็นปลีกย่อยนั้นได้เคยเกิดขึ้นระหว่างบรรดาเศาะฮาบะฮ์ ซึ่งพวกเขาก็เป็นกลุ่มประชาชาติที่ดีเลิศ ไม่มี ใครทะเลาะเบาะแว้งกัน ไม่มีใครเป็นศัตรูกัน และไม่มีใครตำหนิความผิดพลาดหรือข้อบกพร่องของใคร

โดยสรุปผลการศึกษาค้นคว้าและสภาพความขัดแย้งที่เป็นผลมาจากความเห็นต่างในหลักการอิสลาม ของสังคมมุสลิมไทยในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้ข้างต้น แสดงให้เห็นถึงความจำเป็นที่จะต้องมีการสนับสนุน ให้ผู้นำเสนอคำสอนอิสลามที่มีความเห็นต่างกันต้องเปิดใจ ยอมรับ แลกเปลี่ยน และเรียนรู้ร่วมกัน เพื่อรักษา ความเป็นเอกภาพของสังคมและความเป็นพี่น้องร่วมศรัทธา ดังที่ผู้ให้ข้อมูลหลักบางท่านกล่าวว่า

“แต่ละฝ่ายต้องเปิดใจ ยอมรับการปฏิบัติที่แตกต่างกัน จากสิ่งที่ตัวเองเคยปฏิบัติ เปิดใจใน การที่จะรับ เปิดใจในการที่จะศึกษาเรียนรู้แลกเปลี่ยนซึ่งกันและกัน จะทำตามด้วยกัน หรือไม่ทำนี่ไม่เป็นไร แต่อย่างน้อยให้เข้าใจว่าสิ่งที่พี่น้องเราปฏิบัติ มีที่มาอย่างไรในระดับ หนึ่ง พยายามที่จะทำความเข้าใจ เปิดใจรับส่วนนั้น ส่วนที่มีความแตกต่าง คำนึงถึงการสร้าง เอกภาพ การเป็นพี่น้อง อันนี้เราตัดขาดกันไม่ได้ ดังนั้นอย่าทำเรื่องเล็กให้เสียเรื่องใหญ่ ต้อง มองเรื่องสำคัญใหญ่ๆ เป็นหลัก ให้สิ่งปลีกย่อยนั้นยังคงปลีกย่อยต่อไปได้ ฉะนั้นต้องทำเรื่อง เล็กให้น้อยลง และเรื่องใหญ่ก็ยังคงความสำคัญ และจะได้อยู่บนความพอดีพองาม และ ยอมรับถึงสภาพการปฏิบัติของคนในชุมชนในสังคมที่มีความหลากหลาย” (คณะกรรมการ สถาบันหรือศูนย์วะสะฎียะฮ์ (ค), ผู้ให้สัมภาษณ์, 7 พฤศจิกายน 2564)

ผู้วิจัยมีความเห็นว่า อย่างน้อยที่สุดในกรณีที่ความเห็นต่างนั้นอาจจะก่อให้เกิดความขัดแย้ง ผู้นำเสนอคำสอนอิสลามที่มีความเห็นต่างกันสมควรที่จะขออนุญาตปลีกตัวเพื่อเลี่ยงความขัดแย้ง ซึ่งก็นับเป็นการแสดงออกด้วยมารยาทที่ดีงาม สอดคล้องกับ ‘Āqil Muhammad al-Maqtāriy (1993: 46-47) ซึ่งได้ให้ความเห็นว่า ผู้ศึกษาศาสนาจะต้องมีความพยายามในการค้นคว้าและเข้าถึงแหล่งความรู้เพื่อให้ได้รับความเข้าใจที่ถูกต้อง ไม่เสียเวลากับการแสดงความเห็นต่างที่ไม่เกิดประโยชน์ หลีกเลี่ยงความเห็นต่างที่อาจทำให้เกิดความขัดแย้ง ความอิจฉาริษยาและการหันเหออกจากสังคม โดยมุ่งหวังผลตอบแทนความดีงาม ดังที่ท่านเราะสูล ﷺ ได้กล่าวไว้

ความว่า “ฉัน คือ ผู้ดูแลบ้านที่อยู่รอบ ๆ สรวงสวรรค์ของผู้ที่ละทิ้งการโต้เถียง (เพื่อรักษาความสัมพันธ์อันดีและไม่ให้เกิดความแตกแยก) ถึงแม้ว่าเขาจะเป็นฝ่ายที่ถูกต้อง และบ้านที่อยู่กลางสรวงสวรรค์ของผู้ที่ทำการโกหก ถึงแม้ว่าจะเป็นเรื่องล้อเล่น และบ้านที่อยู่ชั้นสูงสุดของสรวงสวรรค์ของผู้ที่มีอัคลาคดีงาม” (บันทึกโดย al-Munziriy ใน al-Tarhibwa al-Tarhib: 4/50 สำนักรายงานอยู่ในระดับหะสัน)

บรรณานุกรม

- ประไพพิมพ์ สุธีวสินนท์ และประสพชัย พสุนนท์. 2559. กลยุทธ์การเลือกตัวอย่างสำหรับการวิจัยเชิงคุณภาพ. *วารสารปริชาต*. มหาวิทยาลัยทักษิณ 29(2), 37-38.
- เอื้อมพร หลินเจริญ. 2555. เทคนิคการวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพ. *วารสารการวัดผลการศึกษา*. 17(1), 17-29.
- ‘Abd al-Fattah AbūGhaddah. (1986). *al-InsāffīBayānAsbāb al-Ikhtilāf*, Waliy Allah al-Dahlawiy. Bayrūt: Dār al-Nafāis.
- ‘Abd al-Salām al-Sulaymāniy. (1993). *al-IkhtilāfwaĀdābihī*. (3) 143-171. al-Rābitat al-Muhammadiyah li al-‘Ulamāa: Dār al-Manzūmah.
- ‘Abdullāh bin ‘Abd al-Musin al-Turakiy. (2010). *AsbābIkhtilāf al-Fuqahāa*. Muassat al-Risālah. BayrūtLubnān.
- ‘Āqil Muhammad al-Maqtāriy. (1993). *Ādāb al-Ikhtilāf*. Dār Ibn Hazm li al-Tibā’ahwa al-Nashrwa al-Tawzī’i: Bayrūt.
- Jalāl al-Dīn ‘Abd al-Rahmān al-Sayūtiy. 2006. *Jazīl al-MawāhibfīIkhtilāf al-Mazāhib*. Dār al-‘Itisām. al-Qāhirah: Misr.
- Sālih ‘Abd al-‘Azīz Muhammad IbrāhīmĀl al-Shīkh. 2018. *al-Wasatiyyahwa al-I’tidālwaAthruhumā ‘AlāHāyāt al-Muslimin*. Wizārat al-Shuūn al-Islāmiyyahwa al-Dawahwa al-Irshād: al-Riyād.
- TāhāJābirFayyād al-‘Ulwāniy. (1987). *Ādāb al-Ikhtilāffī al-Islām*. Al-Mahad al-‘Aalāmiy li al-Fikr al-Islāmiy: al-Wilāyat al-Muttahidāt al-Amirikiyyah.
- TāhāJābirFayyād al-‘Ulwāniy. (2017). *Min Ādāb al-IkhtilāfīlāNubz al-Khilāf*. Al-Mahad al-‘Aalāmiy li al-Fikr al-Islāmiy: al-Wilāyat al-Muttahidāt al-Amirikiyyah.